

EL PSICOPEDAGOG COM A GUIA EN ELS PROCESSOS DE MORT I DOL INFANTIL

Anabel Ramos Pla

Investigadora en formació de la Universitat Autònoma de Barcelona
Exerceix professionalment com a tècnica en gestió de projectes i com a col·laboradora en recerca de la Universitat de Lleida

RESUM

El tractament de la mort i el dol en l'àmbit educatiu suposa encara un repte. Per aquest motiu, en aquest article emfatitzem la necessitat del psicopedagog com a guia del tutor en els processos de mort i dol infantils. Cal afegir que introduïm el concepte de Pedagogia preventiva de la Mort com a pràctica indissoluble de les actuacions educatives pal·liatives durant els processos de dol infantils. A més, s'ofereixen una sèrie de pautes de caire pràctic per tal de dur a terme actuacions pedagògiques amb els nens, les famílies i el centre educatiu en general en cas de dol infantil. D'aquesta forma, pretenem que els mestres i psicopedagogs s'atreveixin a actuar en el moment que mori algú proper per als infants i la resta de docents i, així, evitar la improvisació en aquesta tipologia de situacions.

Paraules clau: Assessorament psicopedagògic, educació inclusiva, emocions, suport educatiu.

ABSTRACT

The treatment of death and mourning in education is still a challenge. For this reason, in this article we emphasize the need of the educational psychologist as tutor guide in the processes of death and grieving children. We should add that we introduce the concept of preventive education on death as indissoluble practice of palliative educational activities for children grieving process. In addition, we offer a set of practical guidelines to carry out educational activities with children, families and the school in case of child mourning. Thus, we hope that teachers and educational psychologists dare to act when someone close to the infants and teachers dies and thus avoid improvisation in this type of situations.

Keywords: Psychopedagogical advice, inclusive education, emotions, educational support.

1. PEDAGOGIA DEL MORT: LA IMPORTÀNCIA D'ELA PREVENCIÓ

Els infants no s'estan preparant per a la vida, sinó que ja l'estan experimentant, idea que també compartí Kroen (1996). Per tant, és inevitable acabar topant amb la mort. Ésser capaç de comprendre la mort, de travessar les etapes del dol d'una manera positiva i seguir vivint amb eficàcia, és essencial pel benestar de l'infant i/o adolescent.

Com a psicopedagogs, hem de tenir en compte que existeixen dos enfocaments didàctics, en les quals se sustenta l'ensenyament de la mort i el seu acompanyament (Herrán i Cortina, 2008):

- Prèvia a un esdeveniment tràgic (visió pedagògica preventiva): es desenvolupa de forma permanent mitjançant àrees del coneixement i a tots els temes transversals consensuats sense ésser un d'ells.
- Posterior o pal·liatiu: es duu a terme de forma circumstancial, quan es dona una situació de pèrdua propera a l'infant o adolescent.

Tanmateix, quin sentit té aquesta bifurcació en l'ensenyament de la mort? És necessària la mort d'algú proper o la proximitat de la mort pròpia (vellesa, malaltia, etc.) perquè s'ensenyi? Estem en la línia de Poch i Herrero (2003), atès que afegeixen que l'autèntic procés de formació no ha d'aparèixer només en els casos

on hi hagi problemes concrets, sinó també caldria anticipar i donar respostes a les dificultats i situacions futures, de manera que quan aquestes succeeixin, s'estarà més preparat per afrontar-les. De la mateixa forma succeeix amb l'Educació per a la Pau: per desenvolupar-la no és necessari un conflicte bèl·lic; cal treballar-la abans i després d'una contesa (Herrán i Cortina, 2008). Emperò, la Pedagogia de la Mort comporta l'educació per a la pau, en valors, aprendre a viure i a convida. Per tant, a través de l'ensenyament de la Pedagogia preventiva de la Mort com a eix transversal radical del currículum (que inclou de forma implícita la part pal·liativa), s'afegirien molts dels temes transversals que, actualment, s'estan ensenyant a les escoles.

Creiem fermament que s'ha de preparar els nens per la mort molt abans d'experimentar-la per tal de normalitzar-la i formar persones més crítiques, solidàries, madures i responsables. Aquesta idea la podem trobar també als relats de Kübler-Ross (1992), Poch (2009), Esquerda i Agustí (2010), Rodríguez i Goyarrola (2012), Colomo i De Ocaña (2014) i Carmelo i Comas (2014). En aquesta línia, estaríem d'acord en la tesi exposada per Plató en el Fedó i amb Montaigne qui també al·legà que per les persones que s'han ocupat de la mort en vida, els hi resulta més fàcil morir (citada a Poch, 2005). A més, hem de recordar que la persona que passa per un dol, habitualment no està preparada per elaborar-lo. Mitjançant la Pedagogia preventiva sobre la Mort, es poden ensenyar eines i estratègies per poder afrontar la mort i el dol com a font de creixement personal i professional per, així, no entendre aquests processos com, únicament, quelcom negatiu. Alhora, Poch (2005) al·legà que la informació sobre les reaccions, les fases i/o tasques que comporta el dol, possibilita normalitzar el procés.

Fernández Hurtado (2013) afegix que tenir l'oportunitat de poder anticipar la mort d'un familiar o animal estimat és un dels factors de protecció que l'entorn pot propiciar per tal d'afavorir un dol positiu en el nen. Díaz Teba (2004) reforça la idea dient que cal parlar amb els nens sobre què és la mort abans que es trobin en la situació de la mort d'una persona estimada. A més, emfatitza la seva importància argumentant que això els donarà l'oportunitat d'aprendre coses sobre la mort sense haver de gestionar alhora totes les emocions que comporta el dol. Cal afegir que hem d'afavorir un diàleg que faciliti l'elaboració conjunta del dol individual i col·lectiu, el qual pot realitzar-se a través de trobades sistemàtiques en els que la finalitat educativa sigui l'expressió i l'intercanvi espontani del grup (Herrán i Cortina, 2008).

En definitiva, apostem per una Pedagogia preventiva sobre la Finitud i la Mort dels éssers vius, la qual no eliminarà l'angoixa que pugui provocar la mort, però que potenciarà la vida com un "art de viure" en la fragilitat humana (Cobo Medina, 2000; Mèlich, 2003; Arnaiz, 2003a; Herrán i Cortina, 2007; Poch, 2005, 2009; Mèlich et al., 2010; Colomo i De Ocaña, 2014). En aquest sentit, la tasca del mestre o del psicopedagog haurà de començar abans, per tal de preparar l'infant o jove, el tutor i les famílies si s'escau. Així, la finalitat última de la Pedagogia preventiva sobre la Mort és que els infants es preocupin més per viure una vida plena en tots els aspectes i sentits, sabent que un dia o un altre arribarà la seva mort.

1.2. Factors a tenir en compte en la Pedagogia preventiva sobre la Mort

Arnaiz (2003b: 59-61) proposa deu principis que es tindran en compte en el moment de dissenyar un programa pedagògic preventiu. Aquests principis seran adaptats tenint en compte l'edat i l'etapa madurativa dels infants: pedagogia del dol com acompanyament, col·laboració amb les famílies, inclusió a l'aula de moments de silenci, quietud i reflexió conjunta; donar seguretat emocional i evitar que la mort es converteixi en un tabú en el context educatiu; respectar les diferències personals, culturals, filosòfiques i religioses; alfabetització emocional, assumir que la vida també implica dolor i sofriment; assumir que les persones que envolten a la persona que pateix comparteixen el dolor a la seva manera; reflexionar sobre la mort des del binomi individualitat-universalitat i replantejar la concepció del temps.

En aquesta línia, i adaptant les activitats didàctiques a cada etapa, Rodríguez Herrero, Herrán i Cortina (2012) aporten activitats i recursos didàctics per alumnes de tots els nivells, famílies, educadors, i afegim, psicopedagogs. Algunes activitats proposades són les següents:

- Xerrades, col·loquis, taules rodones o panells.
- Entrevistes públiques col·lectives amb experts.
- Activitats anticipants de la por.
- Racons de joc, d'activitat o d'àrees curriculars.
- Centres d'interès.
- Unitats didàctiques tenint en compte la mort com a tema transversal.
- Petites investigacions temàtiques.
- Projectes didàctics, com per exemple l'enterrament d'una mascota.
- Tallers de tècniques.
- Tallers globalitzats, com un taller de fotografies antigues.
- Metàfores i analogies.
- Festes.
- Dies virtuals per a segones oportunitats.
- Sortides i excursions, com per exemple, a un cementiri.
- Desfiles o murgues.
- Homenatges.
- Fòrums.
- Moments significatius com morts parcials.

2. PAUTES D'ACTUACIÓ EN SITUACIONS DE MORT I DOL INFANTIL

És del tot important que les famílies comuniquin al centre educatiu, com més aviat millor, la defunció de les persones properes dels infants. Kroen (1996) destaca la tasca de l'orientador, el qual pot controlar les seves conductes i estats emocionals per tal que no interfereixin en els aprenentatges dels infants. A més, són persones formades per tractar el trauma i el dolor que causa la mort d'un ésser estimat.

En aquesta línia, diversos autors contempen la importància d'observar atentament les reaccions emocionals dels joves. Alhora, és vital parlar amb ells tranquil·lament sobre les seves pors i preocupacions. En lloc d'aconsellar-los i sermonejar-los, cal centrar-nos en l'escolta activa, atès que això els permetrà fer valuosos descobriments sobre el seu estat emocional. A més, cal contestar tots els seus dubtes, sempre basant-nos en fets reals i d'un mode tranquil·litzador. Si els oferim

tota l'estabilitat, seguretat i coherència, ells se sentiran còmodes de parlar sobre la mort i el seu dolor anirà minvant a poc a poc.

Shun (2003) aporta una dada important: a Estats Units ja han implementat una Pedagogia de la Mort en els seus plans d'estudis, existint el 1978 almenys 938 institucions educatives que ho varen fer, les quals se centraven principalment en la prevenció del suïcidi en adolescents o joves en risc d'exclusió social. Sabent això, per què no s'ha fet i/o es fa a Espanya?

2.1. L'acompanyament empàtic

Per tal assegurar un bon procés de dol, Bowlby introdueix una idea clau: poder ésser acompanyat en tot moment per algú proper que compregui i ajudi a posar paraules al brutal dolor que acompanya la pèrdua de la persona estimada. Cal proporcionar un acompanyament proper, des del silenci i no jutjant, atès que el dolor es pot configurar quan un és capaç de comunicar-ho i que algú altre l'entengui. Esquerda i Agustí (2010) afegeixen que no existeixen unes directrius per acompanyar el dol, atès que és molt personal i cal que la persona que acompanyi, sàpiga cap on va el camí de la recuperació. En definitiva, de les habilitats comunicatives que es requereixen per realitzar l'acompanyament empàtic, la més significant és la de saber escoltar (Carmelo, 2000) i, alhora, escoltar amb empatia i alteritat, atès que hem d'escoltar també les emocions; no només les paraules. Emperò, estem d'acord amb Rider (2014) en al·legar que en els nostres temps s'ha desvaloritzat la importància de l'escolta, tot i que tothom necessita ésser escoltat.

Herrán i Cortina (2008) afirmen que acompanyar l'altre des de la perspectiva empàtica equival a deixar-se portar, sense pensar-s'ho massa, automàticament, de tal manera que el procés es col·loqui en funció de la persona en dol i de les seves necessitats, segons la circumstància i el que el moment ens indica, segons la situació, inclús segons la nostra personalitat, però col·locant al centre a l'altre i des d'una bona i profunda formació en Didàctica de la Mort. Alhora, ens afegim a la tesi que proporcionen Mèlich et al. (2010) la qual es basa en que l'acompanyament és un acte educatiu incondicional, inherent a la condició d'educar per tal d'arribar a la fita final de l'educació: aprendre a viure.

Cal afegir que si l'infant confia en nosaltres com acompanyants, podem comunicar-li la nostra funció orientadora: "Estic a la teva disposició per acompanyar el teu dolor, el teu plor, la teva ràbia, el teu silenci, el teu no comprendre què succeeix, perquè ha hagut de passar... quan em necessitis". Cal afegir que Mèlich et al. (2000), Feijoo i Pardo (2003), Herrán i Cortina (2006: 174) i Masreal (2007) afegeixen que per emprar l'acompanyament empàtic cal seguir una sèrie de principis d'actuació:

- Seguretat emocional.
- Integració normalitzada. No s'han d'ignorar els dols infantil perquè el docent es pugui sentir incòmode amb la temàtica.
- Coordinació família-escola.
- Coherència entre versions, en l'actuació personal, interpersonal, etc. Cal prendre's la coherència com a discurs vital.
- Naturalitat, sinceritat, honestedat.
- No tenir pressa; anar amb temps i donar-li temps a l'altre. Les coses ben fetes requereixen temps.
- Transparència i claredat.

- Expansió i escolta. Aprendre a escoltar activament i gaudir del silenci.
- No dir-li com s'ha de sentir o què ha de fer.
- No canviar de tema quan l'infant esmenta la pèrdua que ha patit ni evitar parlar de temes relacionats amb el sofriment, el dolor, etc.
- No dir que almenys li queda un altre... O no dir que sempre pot tenir un altre...
- Fluïdesa.
- Objectivitat.
- Generositat i compromís.
- Assertivitat
- Exemplaritat.
- Confiança i expectativa; afecte i tendresa.
- Atenció permanent.

Turner (2004) juntament amb Feijoo i Pardo (2003) és conscient que, habitualment, no podem posar remei a la pèrdua, però sí ajudar a que el jove expressi l'agitació interna que està experimentant; podem ajudar-lo a trobar respostes a algunes preguntes, a clarificar malentesos i a calmar moltes pors irracionals que pugui tenir. Si compartim les nostres pors i preocupacions, aquestes disminueixen i si tot aquest procés es realitza des de l'escola, s'estarà duent a terme una gran tasca educativa i humana. A més, no hem de deixar de banda que hi haurà moment d'alts i baixos i, per tant, caldrà adaptar-se al ritme de l'individu en dol. Cal dir que el dol no és un procés lineal, sinó que avança en forma d'espiral, atès que les fases segueixen de forma contínua, però es poden desordenar o tornar enrere, etc. A més, serà important que com a professionals de l'educació ens anticipem a dates assenyalades, en les quals la pèrdua es fa més palesa, com per exemple, Nadal, el dia de la mare o el dia del pare, el dia en que es realitza el festival de l'escola, el dia de Tots Sants, el dia del seu aniversari, etc.

Element associat a la mort	Por causada per mort parcial
Quietud	A quedar-se adormit, al silenci, etc.
Desaparició	A l'obscuritat, a ser invisible, a no ésser reconegut, etc.
Descomposició	A que li tallin el pèl, les ungles, el nas etc.
Soledat	A quedar-se sol, abandonament, etc.
Absència de valor	A que el tirin a la paperera, a que se l'emporti una altra persona, l'home del sac, etc.
Fragmentació	A perdre's per parts (que li treguin el nas, les mans, etc.).

(**Taula 1.** Adaptada d'Herrán i Cortina (2006: 156) i Herrán, González, Navarro, Bravo, y Freire, (2001: 104) sobre les pors dels infants en el moment de la mort d'un ésser estimat.)

Feijoo i Pardo (2003) i Poch (2005, 2006) manifesten que les preguntes que realitzen els infants més habitualment són: què és la mort, per què mor la gent i nosaltres mateixos i on es va quan es mor. Hem de respondre tenint en compte el nivell maduratiu de l'infant i que, segurament, les creences en un més enllà, no les podrà assimilar en un primer moment. Estudis realitzats per Poch (2006: 55)

revelaren que infants d'Educació Infantil respongueren a la pregunta "on es va quan es mor?" i digueren les següents respostes:

- Van al cel.
- Van al cementiri.
- El mort no té vida; va al cel i està amb Déu.

Aquest fet revela que ja hi ha famílies que responen amb sinceritat, al·legant que els éssers estimats que han mort van al cementiri, però, encara hi ha molta gent que responen amb faules sobre el cel, creences religioses, etc. Si més no, el que sí que podem respondre als infants és que "els éssers vius es moren quan han acabat de viure" (Dolto, 2005:26), expressió la qual pot semblar una bajanada, però que tranquil·litza molt els infants. En aquest sentit, si qüestionen quan s'ha acabat de viure, seria adient i coherent respondre que no ho sabem. A més, podem afegir que quan es mor un se sent bé i explicar-los-hi una metàfora (com la de l'eruga que es transforma en papallona, Kübler-Ross, 1972, 1978; Layunta, 2002). Tal i com al·legaren Feijoo i Pardo (2003) pot ésser una bona resposta fins que els infants es facin grans i, cerquin i trobin la seva pròpia resposta a l'enigma.

Per últim, a la pregunta d'on es va quan es mor, podem respondre tranquil·lament i amb sinceritat que no ho sabem, atès que no tenim resposta. En aquest sentit, podem retornar-los-hi la pregunta per tal d'afavorir la conversa. A més, ens trobem en la línia de Mèlich, et al. (2010, 2011) en el fet de no creure en respostes finals i aprendre a viure en la incertesa o contingència, i en la d'Osho (2011) qui al·lega que no existeix cap autoritat per respondre aquesta pregunta. Tanmateix, aquest fet no és l'antònim de la recerca del sentit de la vida.

Una de les qüestions en les quals cal posar-hi especial èmfasi és en la de fer prendre consciència a l'infant o jove que mai una mort succeeix per culpa seva; és important que retiri aquesta idea de la ment (Feijoo i Pardo, 2003; Baum, 2003; Esquerda i Agustí, 2010; Serra Llanas; 2014). Alhora, contínuament cal donar peu a que expressi tot allò que sent: ràbia, tristesa, culpabilitat, espant, confusió, preocupació, sentir-se perdut/da, cansament, soledat, enuig, pena, por...

Per últim, cal afegir que si s'acompanya de forma empàtica, amb eficiència, paciència i dedicació, els infants podran expressar tot allò que senten. D'aquesta forma, podran anar desprenent-se, a poc a poc, del dolor i la tristesa que els ha causat la pèrdua de l'ésser estimat. Per poder tenir un resultat tan positiu com el que acabem d'esmentar, caldrà que l'acompanyament el realitzi un professional de l'educació que tingui paciència i estigui disposat, informat i preparat sobre la temàtica, com per exemple el psicopedagog.

3. PAUTES D'ACTUACIÓ AMB LES FAMÍLIES I ELS CENTRES EDUCATIUS

No hem d'oblidar que no existeix únicament l'infant o l'adolescent en els processos de mort i dol. Si partim des d'una visió sistèmica i ecològica de l'ensenyament esdevé necessari tenir en compte els alumnes, l'escola, la família i l'entorn. És necessari tenir en compte que quelcom que succeeixi en un dels sistemes, per petit que sigui, pot afectar a la resta. La teoria ecològica dels sistemes comprèn que el microsistema primari dels infants inclou la família i l'escola. A més, en el moment que hi ha un canvi en un dels sistemes, afecta a la resta, atès que el tot és un sistema dinàmic. Per tant i en conseqüència a la teoria sistèmica, caldrà treballar

amb l'alumne, però també amb la família, atès que els canvis de l'un afecten a l'altre; més que éssers individuals, són un sistema.

Per tant, es fa necessària l'actuació amb la família de l'infant i amb el mateix centre educatiu tot tenint en compte les diferents situacions que hom pot patir. Per aquest motiu, Herrán i Cortina (2006, 2008) i Poch (2006) ens ofereixen un seguit de pautes o ítems que podem seguir a l'hora de fer l'acompanyament empàtic, tant a l'infant com a la família:

- Actuar pensant sempre en l'infant o adolescent abans que en altres referències externes.
- Actuar i comunicar des de l'honestedat, la transparència, la claredat, l'objectivitat. Evitar comunicar "mitges veritats", "mentides protectores" i "pactes de silenci". Cal recordar que els infants tenen dret a saber la veritat (Kübler-Ross, 1993; Rodríguez Fernández, 2000).
- En el seu cas, coordinació família-escola-psicopedagog-hospital. Coordinació amb la família per tal de realitzar l'avaluació psicopedagògica de l'infant que es reincorpora a l'escola o institut després d'haver estat a l'hospital. A més, podem possibilitar la reincorporació gradual: pocs dies, poques hores, etc. En el cas que hi hagi un infant que recaigui en una malaltia i passi a estar en fase terminal seria important que des de l'escola es potenciés la seva participació de forma normalitzada (en la mesura del possible). Alhora, caldria mantenir adequadament informats als companys/es i amics, comunicant-nos amb dolçor i calidesa, sense sobrecarregar la necessitat d'informació. A més, en aquest cas el psicopedagog seria una de les figures principals i més recomanables per tal que l'infant pugui recórrer quan se senti malament, tant físicament com psicològicament.
- Potenciar la integració del nen o adolescent a la família per tal que se senti bé i tingui dret a participar amb ells.
- Prendre consciència que els adults són els models dels infants.
- Recomanar a les famílies que actuïn des dels interessos i necessitats dels fills i que potenciïn la seguretat emocional de l'infant (no la seva sobreprotecció).
- Potenciar la comunicació de sentiments.
- Fer sentir al nen/a o adolescent valuós per si mateix, estimat i acceptat.
- Emfatitzar l'atenció permanent, tot i que pugui semblar que l'infant ha superat el dol.
- Previsió de la resposta de l'escola o l'institut a les situacions d'eventualitats tràgiques (flors, trucades, visites, etc.).
- Potenciar la coherència de les versions amb la família. Si no és possible, respectar les versions i intencions de les mares i pares.
- Immediatesa en l'intercanvi d'informació de la família amb el tutor, el psicopedagog i els components de l'equip directiu.

En un centre educatiu pot morir-se un professor, un alumne, un familiar, una mascota, etc. Aquest fet comporta que, a vegades, el dol sigui col·lectiu amb una gran part de l'escola. Un dels exemples clars és que es produeixi la mort d'un mestre, al qui coneix la majoria dels alumnes i professors. Per aquest motiu, algunes de les pautes que es poden tenir en compte per tal d'elaborar el dol col·lectivament són:

- Assistència al tanatori, enterrament o funeral, si algun company ho desitja. És preferible que se'ls acompanyi. En aquest cas, el psicopedagog seria un bona figura d'acompanyament.
- Potenciar les assemblees i diàlegs a l'aula per tal que es puguin expressar, escoltar-se i elaborar cooperativament el dol.
- Emprar contes adients segons l'etapa evolutiva i el nivell maduratiu dels infants per tal d'elaborar la pèrdua.
- Panell de fotografies i dibuixos: realitzats pels companys/es d'aula, en les quals apareguin ells i el nen/a que hagi mort.
- Racó del nen: Un infant encendrà cada dia una espelma al costat d'una fotografia de l'infant que ha mort. El moment idoni per fer-ho és al matí quan entren a classe.
- Poemes i missatges d'acomiadament.
- Potenciar sortides per recordar al difunt. Alguns exemples poden ser: fer una excursió a la natura o plantar un arbre en el record del company/a.
- Convidar els pares i mares per tal de celebrar el dia del seu aniversari o recordar-los-hi mitjançant un pastís elaborat per tots. Aquesta proposta només es podria fer amb mares i pares molt madurs, capaços de valorar l'educació dels companys/es del seu fill.

En definitiva, com a professionals de l'educació tenim una responsabilitat formativa i ètica amb els alumnes enfront les situacions de mort i dol. No hem d'obviar la mort com a circumstància ineludible de la pròpia vida ni els processos de dol com quelcom necessari per un desenvolupament psicològic positiu. Per tant, apostem fermament per la formació, l'acompanyament i la normalització de la mort i tots els processos que l'acompanyen dins de l'àmbit educatiu.

Referències bibliogràfiques

- Arnaiz, V. (2003a). ¿Podemos hablar de la muerte en la escuela y en el instituto? *Aula de Innovación Educativa*, 122, p. 36
- Arnaiz, V. (2003b). Diez propuestas para una pedagogía de la muerte. *Aula de infantil*, 12, 1-3
- Baum, H. (2003). *¿Está la abuelita en el cielo? Cómo tratar la ausencia y la tristeza con los niños*. Madrid: Espasa Libros, S.L.U.
- Bowlby, J. (1985). *El apego y la pérdida - 2: La separación*. Barcelona: Paidós.
- Carmelo, A. (2000). *Deixa'm plorar. Un suport en la pèrdua*. Barcelona: Tarannà.
- Carmelo, A; Comas, L. (2014). *¿Existe la muerte? Ciencia, vida y trascendencia*. Barcelona: Plataforma Editorial
- Cobo Medina, C. (2000). *Los tópicos de la muerte. La gran negación*. Madrid: Ediciones Libertarias
- Colomo, E.; De Oña, J. M. (2014). Pedagogía de la Muerte. Las canciones como recurso didáctico. *REICE. Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 12(3), 109-121
- DíazTeba, I. (2004). *I ara, on és? Com ajudar els nens i els adolescents a entendre la mort*. Barcelona: Oxigen Viena.
- Dolto, F. (2005). *Parlem amb els infants. Com explicar als nens el sentit de la mort, el valor de la vida dins de la societat i el significat de la festa*. Lleida: Pagès Editors.
- Esquerda, M.; Agustí, A. M. (2010). *El nen i la mort. Acompanyar els infants i adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. Lleida: Pagès Editors.
- Feijoo, P., Pardo, A. M. (2003). La escuela: una amiga en el duelo. *Aula de Innovación Educativa*, 122, p.41-45
- Fernández Hurtado, I. (2013). *El Joan ha mort. Conte i guia per acompanyar els nens i els adolescents en el dol la comprensió de la mort*.Lleida: Pagès Editors.
- Herrán, A.; González, I.; Navarro, M.J.; Bravo, S.; Freire, M.V. (2001). La Muerte: ¿Tabú o Imperativo Educativo? *Aula de Innovación Educativa*, 106, 62-64
- Herrán, A.; Cortina, M. (2006). *La muerte y su didáctica. Manual Para Educación Infantil*. Madrid: Universitas S.A.
- Herrán, A.; Cortina, M. (2007). Fundamentos para una pedagogía de la muerte. *Revista Iberoamericana de Educación*, 41(2), 1-12

- Herrán, A.; Cortina, M. (2008). La práctica del 'Acompañamiento Educativo' desde la tutoría en situaciones de duelo. *Tendencias Pedagógicas*, 13, 157-173
- Kroen, W. (1996). *Cómo ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido*. Barcelona: Paidós
- Kübler-Ross, E. (1972). *Sobre la muerte y los moribundos*. Barcelona: Grijalbo.
- Kübler-Ross, E. (1978). *Vivir hasta despedirnos*. Barcelona: Luciérnaga.
- Kübler-Ross, E. (1992). *Todo final es un luminoso principio*. Barcelona: Sirpus.
- Kübler-Ross, E. (1993). *Aprender a morir-aprender a vivir. Preguntas y respuestas*. Barcelona: Sirpus.
- Layunta, A. (2002). *Papá, explícame el cuento de la vida. Si he nacido, ¿por qué tengo que morir?* Barcelona: RBA
- Masreal, F. (2007). *Conviure amb la depressió*. Barcelona: Mina.
- Mèlich, J. M. (2003). Por una pedagogía de la finitud. *Aula de Innovación Educativa*, 122, 39-40
- Mèlich, J-M. (2011). *Filosofía de la finitud*. Barcelona: Herder Editorial S.L.
- Mèlich, J. M., Boixader, A. (coords.), Alguacil, M., Canelles, J., Fons, M., Llovet, J., Palou, J., Poch, C., Segura, A., Vicente, A. (2010). *Los márgenes de la moral. Una mirada ética a la educación*. Barcelona: Graó.
- Mèlich, J. C., Palou, J., Poch, C., Fons, M. (coord.). Alguacil, M., Boixader, A., Duart, J. M. Muñoz, J., Sánchez, C., Valldaura, À., Vicente, A. (2000). *La veu de l'altre. Reflexions i experiències per educar en valors ètics*. Barcelona: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- Osho (2010). *Cierra los ojos y lánzate. Escucha el sonido de tu verdad*. Barcelona: De Bolsillo.
- Poch, C.; Herrero, O. (2003). *La muerte y el duelo en el contexto educativo. Reflexiones, testimonios y actividades*. Barcelona: Paidós.
- Poch, C. (2005). *Catorce cartas a la muerte (sin respuesta)*. Barcelona: Paidós.
- Poch, C. (2006). *De la vida i de la mort. Recursos per a la família i l'escola*. Barcelona: Claret.
- Poch, C. (2009). *La muerte nunca falla. Un doloroso descubrimiento*. Barcelona: Niberta.
- Rider, C. (2014). El projecte Escolta'm, un espai de diàleg i comunicació. *Revista Fòrum*, 34, 32-34
- Rodríguez Fernández, I. (2000). Génesis y evolución de las actitudes ante la muerte en la infancia. *Cuadernos de Bioética*, 1, 113-118
- Rodríguez, P.; Goyarrola, F. (2012). Propuestas didácticas para una pedagogía de la muerte desde la creatividad artística. *REICE: Revista Electrónica Iberoamericana Sobre Calidad, Eficacia Y Cambio En Educación*, 10 (2), 86-96
- Rodríguez Herrero, P.; Herrán, A.; Cortina, M. (2012). History of Pedagogy of death in Spain. *Enseñanza & Teaching: Revista Interuniversitaria de Didáctica. Ediciones Universidad de Salamanca*, 30 (2), 175-195
- Serra Llanas, X. (2014). *I jo, també em moriré? Com es pot ajudar els infants i els joves a convida amb la pèrdua i la mort de qui estimem*. Barcelona: Columna.
- Shun, W. (2003). A main concerned topic: death education. *Shangai Jiaoyu Keyan*, 2, 21-24
- Turner, M. (2004). *Cómo hablar con niños y jóvenes sobre la muerte y el duelo*. Barcelona: Paidós.